

Андрій Манжула, к. ю. н.

*Кіровоградський інститут державного та муніципального управління
Класичного приватного університету, Україна*

ПОНЯТТЯ, ЗНАЧЕННЯ ТА ПІДСТАВИ ВЗАЄМОДІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ

Andrii Manzhula, PhD in Law

Kirovograd Institute of State and Municipal Management Classic Private University, Ukraine

DEFINITION, IMPORTANCE AND CAUSES OF INTERACTION OF RESEARCH INSTITUTIONS IN UKRAINE

Based on the views of the scientists the article formulated author's definition of the term "interaction between research institutions". It analyzes main legal acts that determine interaction of scientific research institutions in Ukraine and main features of such interaction. Concluded that research institutions in Ukraine, carrying out objectives and functions according to national legislation, engage into legal relations of cooperation with other entities that may have a status of both Ukrainian and international scientific institutions and organizations. All of the above leads us to conclusion that under interaction of research institutions of Ukraine should be understood specific, recognized at legal level joint activities with other (national and international) research institutions, subjects of scientific and technical activities aimed to solve related problems in the scientific sphere.

Key words: research institution, a concept, importance, grounds, interaction.

Постановка проблеми. Під час здійснення діяльності, спрямованої на одержання й використання нових знань, науково-дослідні установи можуть набувати статусу суб'єктів зовнішніх правовідносини, які в науково-правових колах отримали назву взаємодія. При цьому, як цілком слушно було підмічено, що поняття «взаємодія» використовується тоді, коли мова йде про взаємоузгоджену діяльність різноманітних органів та організацій¹. Отже, взаємодія науково-дослідних установ України виступає важливим аспектом їх зовнішньо-організаційної діяльності й потребує дослідження.

Стан дослідження.Наукові напрацювання таких відомих вчених-юристів як: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, В.Г. Афанасьєв, О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, В.Т. Білоус, Г.Ю. Бондар, І.Л. Бородін, О.О. Волобуєва, І.П. Голосніченко, М.В. Джафарова, Є.О. Дідоренко, Є.В. Додін, Г.В. Задорожня, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Ф.М. Кобзарьов, Ю.М. Козлов, В.К. Колпаков, В.В. Копейчиков, Ю.Ф. Кравченко, О.В. Кузьменко, Н.Р. Нижник, О.І. Остапенко, В.І. Олефір, І.М. Пахомов, В.П. Цветков, В.О. Шамрай, Ю.С. Шемшученко, В.К. Шкарупа та інші стали теоретичною основою для формування комплексного уявлення про взаємодію науково-дослідних установ як з органами державної влади у своїй зовнішньо-організаційній діяльності, так і між собою, що дозволило провести дослідження поняття, значення та підстав взаємодії науково-дослідних установ в Україні з урахуванням правових засадах. Встановлений науковий інтерес до досліджуваної тематики підкреслює актуальність теми дослідження. **Метою ж статті** є дослідження поняття, значення та підстав взаємодії науково-дослідних установ в Україні.

Виклад основного матеріалу. Так, з етимологічного та семантичного сенсів під поняття «взаємодія» розуміють взаємний зв'язок між предметами в дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь². Авторський колектив філософського енциклопедичного словника вважає, що взаємодія являє собою філософську категорію, яка відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного,

¹ Бурлакова, В.Н. (ред.) (1998). *Криминология*: учебник для юридических вузов. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская академия МВД России.

² Бусел, В.Т. (уклад. і голов. ред.) (2009). *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD)*. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».

їх взаємну обумовленість, зміну стану, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого¹. Більш того, слід звернути увагу на те, що з точки зору філософії, зокрема в філософії Канта, взаємодія розглядається як категорія відношення, що породжує єдність речей і процесів чуттєвого світу. В окказіоналізмі, у філософії Лейбніца та Лотце, взаємодія розуміється метафізично². Окремі представники класичної німецької філософії поняття «взаємодія» розуміють як перше, що виступає перед нами, коли ми розглядаємо матерію, що рухається³. Окрім цього, в філософських колах звертають увагу на те, що взаємодія являє собою вид безпосередніх або опосередкованих, зовнішніх або внутрішніх відносин, зв'язків. Властивості об'єкта можуть проявитися та бути пізнані тільки у взаємодії з іншими об'єктами. Поняття взаємодії знаходиться в глибокому зв'язку із поняттям структури. Взаємодія виступає як фактор, що інтегрується й за допомогою якого відбувається об'єднання частин у певний тип цілісності. Взаємодія носить об'єктивний та універсальний характер. У силу універсальності взаємодії здійснюється взаємний зв'язок усіх структурних рівнів буття, матеріальна єдність світу. Принцип взаємодії конкретизується у вченні про причинності. Саме взаємодія визначає відношення причини та наслідку. Кожна з взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони. Взаємодія обумовлює розвиток об'єктів. Саме взаємодія протилежностей, протиріч, є найглибшим джерелом, основою та кінцевою причиною виникнення, саморуху та розвитку об'єктів. Кожна форма руху матерії має в своїй основі певні типи взаємодії структурних елементів. Категорія взаємодії є істотним методологічним принципом пізнання природних і суспільних явищ. Сучасне природознавство показало, що всяка взаємодія пов'язана з матеріальними полями та супроводжується перенесенням матерії, руху та інформації. Пізнання речей означає пізнання їх взаємодії й саме є результатом взаємодії між суб'єктом і об'єктом⁴.

Як цілком слушно було підмічено М.В. Джафаровою, в її дослідженні, присвяченому адміністративним процедурам прийняття та реалізації управлінських рішень органів внутрішніх справ у відносинах з населенням, що філософській категорії «взаємодія» притаманні наявність стійких зв'язків, які фактично дозволяють об'єктам впливати один на одного, в результаті якого відбувається спільна зміна взаємодіючих сторін⁵. Більш того, під час аналізу філософських поглядів щодо сприйняття поняття «взаємодія», Ю.С. Назар, у своєму дослідженні, присвяченому взаємодії територіальних органів внутрішніх справ із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у профілактиці адміністративних правопорушень, звертає увагу на те, що поняття «взаємодія» є таким, що тісно пов'язано із поняттям «взаємозв'язку» та розглядається як одна з форм останнього. При цьому, наголошує вчений, суть взаємодії полягає в зворотньому впливі предмета чи явища на інший предмет. Усі інші філософські категорії, тобто причина, дія, необхідність, суперечність і тому подібні, є конкретними видами взаємозв'язку⁶.

Дивлячись на специфіку представленого наукового дослідження, для нас найбільший інтерес представляють підходи вчених правознавців щодо сприйняття поняття «взаємодія». При цьому зауважимо, що аналіз спеціалізованої юридичної літератури показав, що досліджуване поняття розглядається, зокрема, як близьке за своєю юридичною природою до поняття «координація». Із цього приводу підтримуємо позицію Г.Ю. Бондаря, яку він відстоює під час дослідження правого забезпечення взаємодії слідчих правоохоронних відомств у кримінальному судочинстві України. Так, на думку вченого, хоча суть термінів «координація» та «взаємодія» схожа, вони відрізняються тим, що при координації є сторони у відносинах, одна з яких організовує ці відносини, а інша – лише виконує умови відносин. При взаємодії, зауважує вчений, обидві (декілька) сторін зобов'язані

¹ Аверинцев, С.С., Араб-Оглы, Э.А., Ильичев, Л.Ф. (и др.) (1989). *Философский энциклопедический словарь. 2-е изд.* Москва: Сов. энциклопедия.

² *Философский энциклопедический словарь* (2012). Москва: ИНФРА-М.

³ Аверинцев, С.С., Араб-Оглы, Э.А., Ильичев, Л.Ф. (и др.) (1989). *Философский энциклопедический словарь. 2-е изд.* Москва: Сов. энциклопедия.

⁴ Аверинцев, С.С., Араб-Оглы, Э.А., Ильичев, Л.Ф. (и др.) (1989). *Философский энциклопедический словарь. 2-е изд.* Москва: Сов. энциклопедия.

⁵ Джафарова, М.В. (2008). *Адміністративні процедури прийняття та реалізації управлінських рішень органів внутрішніх справ у відносинах з населенням*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків.

⁶ Назар, Ю.С. (2006). *Взаємодія територіальних органів внутрішніх справ із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у профілактиці адміністративних правопорушень*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів.

організувати відносини, бо небажання одного з учасників припиняє існування відносин. У кожному конкретному випадку та чи інша сторона відносин бере на себе функцію організації відносин. Поняття «взаємодія» та «координація» багато в чому взаємозалежні та взаємообумовлені, проте поняття «взаємодія» значно ширше за поняття «координація» й є його матеріальною передумовою¹. У цілому погоджуючись з вищенаведеною позицією зауважимо, що питання пов'язані із визначенням особливостей координації діяльності науково-дослідних установ України будуть розглянуті нами в рамках окремого підрозділу представленого наукового дослідження.

Зазначимо, що в науково-правових колах поняття «взаємодія» дуже часто розглядається як управлінська категорія. Зокрема, в своєму монографічному дослідженні «Наукове управління суспільством» В.Г. Афанасьєв зауважує, що з точки зору науки управління взаємодія повинна представляти собою не підбір випадкових, не пов'язаних між собою заходів, а глибоко обмірковану сукупність чітко упорядкованих, зв'язаних між собою заходів, розроблених на підставі врахування умов, своєрідності обстановки та задач². Управлінський підхід, зауважує авторський колектив підручнику «Теорія управління органами внутрішніх справ», визначає взаємодію як форму зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємодоповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування системи в цілому³. Більш того, під час визначення адміністративно-правового аспекту взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією, Д.Г. Заброта звертає увагу на той факт, що поняття «взаємодія» здається можливим розкрити як управлінську функцію, яка направлена на переведення системи від індивідуальної до спільної, узгодженої за місцем, часом і метою діяльності, і як процес обміну інформацією⁴.

Авторський колектив підручнику «Кримінологія» зауважує, що досліджуване поняття слід розглядати у вузькому й широкому розумінні. Зокрема, зауважують вчені, у вузькому розумінні, під поняттям «взаємодія» слід розуміти планомірне здійснення комплексу заходів у певній сфері. У свою чергу, в широкому розумінні взаємодія являє собою співпрацю, що розкривається в спільних узгоджених діях, спрямованих на спільну мету, у взаємній допомозі під час вирішення завдань⁵.

Окрім вищенаведених, серед ознак взаємодії в науково-правових колах виділяють те, що вона:

- являє собою узгодженість заходів за ціллю, місцем, часом, методами;
- спрямована функціонуванням взаємодіючих суб'єктів;
- передбачає наявність нормативної (правової) бази взаємодії;
- здійснюється з урахуванням стану, який займають суб'єкти в ієрархії системи;
- являє собою сумісну діяльність⁶;
- є різновидом діяльності;
- передбачає наявність декількох (не менше двох) суб'єктів (учасників);
- характеризується змістом вирішуваних завдань⁷.

Окрім вищенаведеного, на нашу думку, сутність поняття «взаємодія» дуже вдало охарактеризувала О.О. Волобуєва. Так, із позиції вченої, яку вона відстоює під час дослідження взаємодії слідчого з фахівцями в процесі збору інформації про особу, яка скоїла злочин, взаємодія являє собою самостійну систему, для повного аналізу якої необхідно виділити її структурні

¹ Бондар, Г.Ю. (2004). *Правове забезпечення взаємодії слідчих правоохоронних відомств у кримінальному судочинстві України*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків.

² Афанасьєв, В.Г. (1973). *Научное управление обществом (Опыт системного исследования)*. Изд. 2-е, доп. Москва: Политиздат.

³ Плішкін, В.М. (1999). *Теорія управління органами внутрішніх справ*: підручник. Київ: Національна академія внутрішніх справ України.

⁴ Заброта, Д.Г. (2005). *Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект)*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ.

⁵ Бурлаков, В.Н., Сальников, В.П. (ред.) (1998). *Кримінологія*: учебник для юридических вузов. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская академия МВД России.

⁶ Сушенко, В.Д., Смирнов, А.М., Коваленко, О.І., Смирнов, А.А. (1999). *Організація управління персоналом в органах внутрішніх справ*. Київ: Національна академія внутрішніх справ України; Назар, Ю.С. (2006). *Взаємодія територіальних органів внутрішніх справ із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у профілактиці адміністративних правопорушень*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів.

⁷ Заброта, Д.Г. (2005). *Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект)*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ.

елементи та визначити властиві їй особливості в рамках тієї діяльності, по відношенню до якої вона розглядається. Елементами структури зазначеної вище системи, наголошує вчена, є взаємодіючі суб'єкти, відносини, що виникають у процесі їхньої спільної діяльності, об'єкти, а також цілі спільної діяльності взаємодіючих суб'єктів¹.

Отже, як слідує з вищенаведеного, задля розуміння сутності взаємодії, в тому числі в діяльності науково-дослідних установ України, важливе значення відіграють з'ясування й аналіз її суб'єктного складу. У контексті вищенаведеного зазначимо, що в українській мові слово «суб'єкт» тлумачать як:

- особа, група осіб, організація і т. ін., яким належить активна роль у певному процесі, акті;
- істота, здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності;
- особа або організація як носіїв певних прав та обов'язків;
- людина як носія певних фізичних і психічних якостей;
- людина як об'єкт дослідження;
- людина, особа тощо².

У контексті досліджуваного питання зауважимо, що логічним здається висновок стосовно того, що одним із суб'єктів взаємодії в нашому випадку завжди будуть виступати відповідні науково-дослідні установи. При цьому, науково-дослідні установи можуть вступати в правовідносини із взаємодії між собою. Підставою виникнення такої взаємодії може бути співпраця в підготовці та підвищенні кваліфікації наукових кадрів, здійсненні спільних досліджень, розробленні новітніх технологій, реалізації спільних наукових проектів тощо. Так, у якості прикладу здійснення вищенаведеної взаємодії, здається можливим привести те, що під час робочої зустрічі науковців Науково-дослідного центру з проблем оподаткування Національного університету державної податкової служби України та Державного науково-дослідного інституту митної справи (далі – Сторін) було укладено Меморандум про їх співпрацю. Вищенаведений акт, зокрема, торкнувся питань про:

- участь представників Сторін у проведенні спільних наукових досліджень (залучення представників Сторін до виконання науково-дослідних робіт; обговорення отриманих результатів за результатами виконаних науково-дослідних робіт; рецензування планової та звітної документації з виконання науково-дослідних робіт);

- спільну підготовку наукової літератури (підготовку монографій та інших наукових і науково-методичних друкованих видань; обмін новими науковими виданнями; презентація нових видань за участю представників Сторін);

- спільну участь у роботі щодо оприлюднення отриманих наукових результатів (підготовка наукових статей у фахових виданнях та колективних монографій; взаємне рецензування друкованих видань; участь у підготовці до друку матеріалів комунікативних заходів за фахом);

- участь представників Сторін у науково-теоретичних і науково-практичних комунікативних заходах (обмін досвідом підготовки і проведення комунікативних заходів різного рівня; взаємне інформування про відповідні заходи, що організуються і проводяться Сторонами; обмін результатами проведення комунікативних заходів; взаємне рецензування матеріалів комунікативних заходів; спільна організація комунікативних заходів);

- розробку спільних пропозицій щодо вдосконалення фіскальної політики, розробка та внесення змін до нормативно-правових актів у сфері оподаткування;

- розробку спільних пропозицій щодо вдосконалення державної політики у сфері освіти, науки і техніки (експертизи проектів нормативно-правових актів; обговорення проблем державного управління сферою освіти, науки і техніки)³.

Окрему увагу, в контексті досліджуваного питання слід звернути на взаємодію науково-дослідних установ України з міжнародними організаціями. Так, у ст. 32 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» встановлено, що при здійсненні державного управління та

¹ Волобуєва, О.О. (2006). *Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк.

² Бусел, В.Т. (уклад. і голов. ред.) (2009). *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD)*. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».

³ Про співпрацю науково-дослідних установ державної фіскальної служби України. *Офіційний сайт Державного науково-дослідного інституту митної справи*. <<http://dndims.com/news/data/entry/391/>>.

регулювання науковою діяльністю держава, зокрема, керується принципами використання досягнень світової науки, можливостей міжнародного наукового співробітництва, а також відкритості для міжнародного науково-технічного співробітництва, забезпечення інтеграції української науки в світову в поєднанні із захистом інтересів національної безпеки. При цьому держава створює необхідні правові й економічні умови для здійснення суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності вільних і рівноправних відносин з науковими та науково-технічними організаціями, іноземними юридичними особами, міжнародними науковими організаціями, іноземними та міжнародними науковими товариствами й об'єднаннями, якщо ці відносини не суперечать законодавству України. Міжнародне наукове та науково-технічне співробітництво здійснюється через:

- провадження спільних наукових досліджень, технічних і технологічних розробок на основі кооперації, спільних науково-технічних програм;
- провадження досліджень та розробок за спільними координаційними угодами;
- виконання робіт, передбачених угодою, однією зі сторін якої є організація іноземної держави або міжнародна організація;
- спільні дослідження та розробки в міжнародних колективах спеціалістів, міжнародних інститутах та спільних підприємствах, використання власності на науковий та науково-технічний результат на основі договорів між суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності;
- взаємний обмін науковою та науково-технічною інформацією, використання об'єднаних міжнародних інформаційних фондів, банків даних;
- проведення міжнародних конференцій, конгресів, симпозіумів;
- взаємний обмін науковими, науково-технічними й викладацькими кадрами, студентами й аспірантами, а також спільну підготовку спеціалістів.

Суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності згідно із ст. 44 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» можуть брати участь у виконанні міжнародних науково-технічних програм і проектів, укладати угоди з іноземними організаціями і юридичними особами, брати участь у діяльності іноземних та міжнародних наукових товариств, асоціацій і союзів на правах їх членів, укладати контракти з іноземними організаціями та юридичними особами, брати участь в міжнародних симпозіумах та інших заходах відповідно до законодавства України¹. У цьому контексті зазначимо, що в будь-якому випадку діяльність із взаємодії науково-дослідних установ України з міжнародними установами й організаціями повинна бути заснована на нормах відповідних міжнародних договорів. Із приводу вищенаведеного зауважимо, що міжнародні договори, що стосуються взаємодії науково-дослідних установ України, найчастіше укладаються від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів.

Безпосереднім прикладом діяльності зі взаємодії науково-дослідних установ України з міжнародними науковими організаціями може слугувати наступне. Так, задля здійснення взаємодії в питанні налагодження доступу до наукових досліджень було прийнято Постанову Президії Національної академії наук України «Про організацію співпраці НАН України з академіями наук країн Вишеградської четвірки (Польська академія наук, Академія наук Чеської Республіки, Словацька академія наук, Угорська академія наук)» від 24 жовтня 2008 року № 270. Як зазначено в самому документі, з метою забезпечення відкритого доступу до результатів наукових досліджень і наукових публікацій, виданих національними мовами, та на виконання попередніх рішень країн Вишеградської четвірки Польською, Чеською, Словацькою та Угорською академіями наук 27 жовтня 2004 року підписано угоду щодо започаткування відкритого електронного журналу для систематичного розміщення в ньому англійських анотацій наукових статей з друкованих видань цих академій наук².

Висновки. Таким чином, науково-дослідні установи України, виконуючи покладені на них чинним національним законодавством завдання і функції, вступають у правовідносини із взаємодії з іншими суб'єктами, які можуть мати статус як українських, так і міжнародних наукових установ і організацій. Усе вищенаведене дозволяє нам зробити висновок стосовно того, що під взаємодією

¹ Закон про наукову і науково-технічну діяльність 1991 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 12, 165.

² Постанова про організацію співпраці НАН України з академіями наук країн Вишеградської четвірки (Польська академія наук, Академія наук Чеської Республіки, Словацька академія наук, Угорська академія наук) 2008 (Президія Національної академії наук України).

науково-дослідних установ України слід розуміти визначену на нормативно-правовому рівні спільну діяльність науково-дослідних установ з іншими (національними та міжнародними) суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності, що направлена на вирішення суміжних завдань у науковій сфері.

References

1. Averincev, S. S., Arab-Ogly, E.H. A., Il'ichev, L. F. (i dr.) (1989). *Filosofskij ehnciklopedicheskij slovar'*. 2-e izd. Moskva: Sov. ehnciklopedija.
2. Afanas'ev, V. G. (1973). *Nauchnoe upravlenie obshchestvom (Opyt sistemnogo issledovanija)*. Izd.2-e, dop. Moskva: Politizdat.
3. Bondar, G. Ju. (2004). *Pravove zabezpechennja vzaiemodii slidchikh pravookhoronnikh vidomstv u kriminal'nomu sudochinstvi Ukraini*: dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.09. Kharkiv.
4. Burlakov, V. N., Sal'nikov, V. P. (red.) (1998). *Kriminologija*: uchebnik dlja juridicheskikh vuzov. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskaja akademija MVD Rossii.
5. Burlakov, V. N. (red.) (1998). *Kriminologija*: uchebnik dlja juridicheskikh vuzov. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskaja akademija MVD Rossii.
6. Busel, V. T. (uklad. i golov. red.) (2009). *Velikij tлумachnij slovník suchasnoi ukrains'koi movi (z dod., dopov. ta SD)*. Kiiv; Irpin': VTF «Perun».
7. Volobueva, O.O. (2006). *Vzaiemodija slidchogo z fakhivciami pid chas zboru informacii pro osobu, shcho skoila zlochín*: dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.09. Donec'k.
8. Dzhafarova, M. V. (2008). *Administrativni proceduri priijnattja ta realizacii upravlins'kikh rishen' organiv vnutrishnikh sprav u vidnosinakh z naseleńjam*: dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.07. Kharkiv.
9. Zabroda, D. G. (2005). *Vzaiemodija sub'iektiv borot'bi z korupcieju (administrativno-pravovij aspekt)*: dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.07. Kiiv.
10. *Zakon pro naukovu i naukovo-tehničnu dijál'nist' 1991* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 12, 165.
11. Nazar, Ju. S. (2006). *Vzaiemodija teritorial'nikh organiv vnutrishnikh sprav iz miscevimi organami vikonavchoi vladi ta organami miscevogo samovrjaduvannja u profilaktici administrativnikh pravoporushen'*: dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.07. L'viv.
12. Plishkin, V. M. (1999). *Teorija upravlinnja organami vnutrishnikh sprav*: pidruchnik. Kiiv: Nacional'na akademija vnutrishnikh sprav Ukraini.
13. Pro spivpracju naukovo-doslidnikh ustanov derzhavnoi fiskal'noi sluzhbi Ukraini. *Oficijnij sajt Derzhavnogo naukovo-doslidnogo institutu mitnoi spravi*. <<http://dndims.com/news/data/entry/391/>>.
14. Sushchenko, V. D., Smirnov, A. M., Kovalenko, O. I., Smirnov, A. A. (1999). *Organizacija upravlinnja personalom v organakh vnutrishnikh sprav*. Kiiv: Nacional'na akademija vnutrishnikh sprav Ukraini.
15. *Filosofskij ehnciklopedicheskij slovar'* (2012). Moskva: INFRA-M.